

Ervin Dubrović

O talijansko-hrvatskim kulturnim dodirima u riječkim međuratnim časopisima (1921-1943)

Ervin Dubrović, Rijeka, pregledni članak, Ur.: 9. ožujka 1993.

UDK: 930.85(497.13+450) : 07 RIJEKA "1921/1943"

Između dvaju svjetskih ratova u izrazito ideologizirano vrijeme u kojem riječka kulturna klima traži izlaz u otvaranju i uspostavljanju novih veza sa susjednim kulturama, pojavljuju se časopisi "La Fiumanella" (1921), "Delta" (1923-1925) i "Termini" (1936-1943).

Ti se časopisi za književnost i kulturu, koje pokreću talijanski intelektualci Rijeke, vode idejom uzajamna upoznavanja i predstavljanja talijanske kulture susjedima te prikazivanja suvremene književnosti i umjetnosti tih naroda Rijeci i Italiji. Okreću se naročito srednjoevropskom svijetu, Mađarima, Nijemcima, Česima, Slovacima i drugima, a značajno mjesto unutar tih nastojanja ima hrvatska književnost i umjetnost i to ponajviše zaslugom Bruna Nerija (pseudonim Francesca Dreniga), pjesnika, prevoditelja i likovnog kritičara, koji budno prati suvremena zbivanja "oltre confine" i predstavlja Hrvate u svim trima riječkim časopisima.

Rijeka je u međuratnom razdoblju bila izrazito svjesna svojega graničnog položaja, naime položaja na rubu kultura, država i etnosa. To je razgraničenje bilo mnogo jače negoli je sama htjela i neugodnije nego što ga je ikad imala. I za interregnuma nakon prvog svjetskog rata, u kojem se za otprilike šest godina izmijenilo nekoliko labavih državnih tvorevina, i nakon toga kada je bila u sastavu Kraljevine Italije, bilo je naglašeno pitanje pripadnosti i suodnosa s onima prijeko, kojima ne pripada.

U toj je klimi različitih borbi za Rijeku i izrazite ovisnosti Riječana o evropskim političkim zbivanjima i odnosima dviju susjednih zemalja, na čijim je ona granicama, moralo tih četvrt stoljeća biti prožeto svijješću o dodirima etnosa i kultura koje su se ovdje susretale i miješale.

Takva su zbivanja i silna vrenja morala imati i svojega kulturnog odjeka, pa onda, govoreći o riječkim međuratnim časopisima za književnost i umjetnost, možemo ustvrditi kako oni svojom plurilingvalnom i plurikulturnom koncepcijom nisu nikakva slučajnost.

Upravo se u vrijeme najizrazitije neizvjesnosti i najzamršenijih zbivanja, poslije D' Annunzиеva odlaska i prije vladavine Kraljevine Italije, u Rijeci osnivaju dvije revije za kulturu, mjesečnici "La Fiumanella" (1921) i "Delta" (1923-1925)¹. "La Fiumanella" objavljuje pjesme, novele i prijevode na mađarskom, njemačkom i hrvatskom jeziku. Bio je to mjesečnik za književnost i umjetnost, većega formata i revijalnog izgleda, opremljen ilustracijama riječkih slikara². Tako se ni grafičkom opremom neuglednija ali ustrajnija "Delta", zainteresirana za susjedne kulture koje obrubljuju mitelreuropski svijet, ne želi odreći miljea prema kojem osjeća pripadnost, pa se naglašeno trudi da zadrži i uspostavi nove kulturne veze s narodima koji imaju itekako bitan udio u riječkom kulturnom identitetu³. Upravo na ruševinama jednog imperija, nazvana "talionicom naroda" ali ipak tolerantna u pogledu jezika i kultura, upravo kada se zaista pojavljuje opasnost narušavanja tekovina suživota i trpeljivosti, rađaju se u Rijeci prvi takvi časopisi. Moglo bi se to, dakako, i drugačije protumačiti, pa ustvrditi da je naglašena potreba za dodirima i odnosima s drugim kulturama rođena upravo onda kada veze više nisu nametnute i kada su silom oslabljene više od onoga što su Riječani priželjkivali.

Uglavnom, "Delta" je bila vrlo znatiželjna i nakon prvog, neizbježno mađarskog sveska, već je drugi broj posvetila "jugoslavenskoj književnosti" i u talijanskom prijevodu objavila Jovana Dučića, Ivana Cankara i Vladimira Vidrića. Treći je broj posvećen Nijemcima, daljnji opet Mađarima, potom Rusima, te iznova "jugoslavenskoj književnosti". Obično su prvo objavljeni Talijani i potom gosti. Od "Jugoslavena" su tu Krleža, Krklec, Andrić, Čurčin, Veselinović, a objavljen je i esej o najpoznatijem hrvatskom kiparu toga doba, *L' infanzia e la giovinezza di Ivan Meštrović*.⁴ Sljedeći su svesci posvećeni rumunjskoj i novogrčkoj književnosti.

Treba reći da ti riječki prijeratni časopisi nisu s hrvatske strane ostali posve zaboravljeni. Naprotiv, iako su im odjeci do danas ostali slabi i nedovoljni, razvila su se sasvim suprotstavljena shvaćanja njihove uloge i značenja za hrvatsku kulturu i umjetnost.

Nedjeljko Fabio nije propustio barem novinskim člancima podsjetiti i pohvaliti riječke prijeratne časopise. Istakao je već prvi broj prvoga međuratnog časopisa, "La Fiumanella", koji među inim prikazuje sušačkoga pjesnika, po majci Fijumana, Janka Polić Kamova, u prijevodu Bruna Neria (što je umjetnički pseudonim *ragioniera* Francesca Dreniga) jednog od najmarljivijih riječkih prevoditelja hrvatskih pjesnika i zasigurno najboljeg poznavatelja suvremene hrvatske likovne umjetnosti⁵. Neri predstavlja Kamova i bilješkom o piscu, koju navodim u Fabrievu prijevodu: "bivajući rođen na Sušaku (Pećine) pokraj Rijeke, živio, borio se i patio u našem gradu te ga mi unatoč različitosti rasa, ljubimo kao našega brata. Mi ga stoga ne možemo i ne želimo zaboraviti u ovom prvom broju našega časopisa koji, s vjerom i iskreno, zaboravljajući na budalastu mržnju, putem međusobnoga upoznavanja želi približiti narode srednje Evrope."⁶

Fabrieu je komentar: "Svojom koncilijantnom politikom u kulturi oba časopisa zaslužuju posebice našu pozornost, jer su bili okrenuti najviše baš našim ljudima i prilikama i jer tkanje duha, u jednom eksplozivnom vremenu i prostoru, nisu potčinili nacionalnoj niti stranačkoj nesnošljivosti."⁷

Nastavljajući temu i istrajući na ideji Fabio iznova dotiče riječke prijeratne kulturne revije. Ovaj put progovarajući o reviji "Termini"⁸. Prikaz je statistički pedantan i iscrpan; i tko i što i čemu, a k tome još i omjer zastupljenosti Talijana i Hrvata u svesku posvećenu hrvatskoj kulturi.

Uvodno je pitanje - kojemu je otklonio mogućnost odgovora, pa stoga nije ni pokušao na nj odgovoriti - *Zašto je od prestanka izlaženja riječkih mjesečnika*

"*La Fiumanella*" i "*Delta*" do pojave "*Terminia*" moralo proći gotovo petnaestak godina časopisne šutnje?⁹

Između tih Fabrievih tekstova i žestoka polemičkog odgovora Zvane Črnje proteklo je mnogo manje vremena:¹⁰ "Fabrio (...) je svim svojim spisateljskim žarom iskreno uznastojao da nam talijansko- jugoslavenske prevodilačke zamisli revije "*Termini*" predstavi u što blistavijem svjetlu. Tako je u njegovoj euforičkoj, nekritičkoj, a također i apolitičkoj interpretaciji jedan prljavi, u nas davno razobličeni politički projekt dobio aureolu časnog kulturnog čina. Suprotno istini i zdravoj pameti proglašen je ni manje ni više nego prilogom upoznavanja naroda! Što da čovjek na to kaže?"¹¹

Črnja se razbjesnio kad se prisjetio da su "ti listovi na koje se (Fabrio, nap. E. D.) poziva bili fašistički, a stvar za koju su se tako gorljivo zalagali - fašizam."¹² Još i potkrepljuje tvrdnje o njihovu fašizmu i prigovara Fabriu da mu ne valja njegova metoda formalističkog izdvajanja samog književnog čina od drugih povijesnih fakata.¹³

Dalje nastavlja s kritikom onih koji su u tu stvar svojevremeno bili "upleteni", poput "klerofila Marakovića", kritičara čija je bila prvenstvena zasluga za predstavljanje hrvatskih književnika. Ostali su za njega bili "minorni skribenti" (!) i u pravu je bio, tvrdi, Stanislav Šimić, koji je stvar navrijeme prozreo (1937), pa ga i navodi: "Kako je moguće, da dvobroj jednog časopisa bude posebno posvećen hrvatskoj književnosti pa da se u njemu nadasve ističe i slavi politika - talijanski fašizam?" Šimić je to dvojezično izdanje nazvao "trojanskim ždrebetom"¹⁴

Ujesen 1989. razgovarao sam u Društvu književnika Hrvatske u Zagrebu s Dragutinom Tadijanovićem, jednim od hrvatskih pjesnika koji su surađivali u reviji "*Termini*" i, odmah mi je to i napomenuo, ne pomišljajući o mogućim nezgodnim konotacijama što bi se mogle vezivati uz "fašističku komponentu" (Črnja) toga časopisa.

Prigodom gostovanja riječkog Kazališta u Zagrebu u napis o predstavi Vježbanje života N. Fabria i D. Gašparovića ubacio sam i usputnu digresiju o časopisu "*Termini*": "Časopis *Termini* bio je vrhunska revija književnih i umjetničkih zbivanja, u kojoj su objavljivani tekstovi najistaknutijih Talijana, kao i umjetnička djela vrhunskih umjetnika talijanskog futurizma i novecenta. Ali *Termini* otpočetak donosi i prijevode talijanskih pisaca na hrvatski i naših književnika na talijanski. Obrća se i drugim susjednim kulturama, mađarskoj i rumunjskoj, ali svoju misiju upoznavanja kultura počinje virenjem u najbliže dvorište."¹⁵

Dakako, različiti su pogledi na istu stvar uvjetovani različitim okolnostima i različitim vizurama. Črnja je sam osobno iskusio fašizam u Istri. Mnogo mlađi Fabrio dospio je tek osjetiti nemoćan bijes Talijana u poslijeratnoj Rijeci, a Tadijanović je od politike bio suviše daleko, koliko je i Rijeka tada bila daleko od njegova Zagreba.

Međutim, u naše se vrijeme, barem od sredine osamdesetih godina nadalje, razvio sasvim nov pogled na uzajamne odnose susjednih kultura, kada se naročito zanimljivom i bliskom činila misao o ponovnu duhovnom ustrojstvu Srednje Evrope i kada se počela ukazivati nova, ujedinjena Evropa. U tom kontekstu i tokovi nedavne prošlosti, uvjetovani složenim političkim okolnostima totalitarnih režima i izražene napetosti između susjeda i njihovih kultura, bivaju viđeni u novom svjetlu i uz dovoljan odmak. U takvim okolnostima naročito se ističe i posebno značenje ima snažna internacionalistička i kozmopolitska usmjerenost riječkih međuratnih intelektualaca, koji promišljaju upravo o Srednjoj Evropi kao široj zemljopisnoj odrednici kojoj pripadaju. Unatoč monolitnom, despotskom režimu, čiju sjenu nisu mogli izbjeći, čak i u to doba svjedoče oni o izdvojenju mjestu intelektualnog kruga Rijeke i o svojoj srednjoevropskoj kulturnoj pripadnosti. Ili, kako bi rekao Bruno Neri, "zaboravljajući na budalastu mržnju, putem međusobnog upoznavanja željeli su približiti narode srednje Evrope".¹⁶

U svim je trima riječkim međuratnim kulturnim časopisima neobično važnu ulogu imao upravo Bruno Neri, pravim imenom Francesco Drenig (1893-1950). Po zanimanju običan činovnik (*ragioniere*), isprva u *Istituto tecnico* a kasnije u *Cassa di risparmio* (Gradska štedionica), Drenig se istakao kao avangardni pjesnik ranih dvadesetih godina i prevoditelj hrvatskih i drugih slavenskih pjesnika i pisaca.¹⁷ Početkom je tridesetih godina postao predvodnik skupine modernih likovnih umjetnika i likovni kritičar od ugleda, čija se riječ naročito cijenila u čitavu krugu umjetnika. O njemu je toplo i prisno posvjedočila slikarica Anita Antoniazza Bocchina, sudionik riječkih međuratnih umjetničkih zbivanja, ističući njegovu važnu ulogu.¹⁸

On je i sam bio likovni djelatnik, početkom se tridesetih strasno zagrijavao za fotografiju, otkrivši je kao veliku mogućnost modernog izraza, i otada redovno izlagao, sudjelovao u priređivanju fotografskih izložbi i pratio ih novinskim napisima.¹⁹

Međutim, on će jednako ostati zapamćen i kao pjesnik, iako nevelika opusa, koji se među prvima okrenuo avangardi, i kao prevodilac s hrvatskoga koji je tijekom dvaju međuratnih desetljeća neprestano bio u živoj vezi s hrvatskim pjesništvom, kao i s likovnom umjetnošću. Upravo je Neri među prvima uočio tada gotovo zaboravljena Kamova. Ne samo stoga jer mu je bio blizak susjed s druge obale Rječine, nego ponajprije stoga jer mu je bila bliska njegova riječ. Kamov je, kako je rekao Drenig predstavljajući ga njegovom *Pjesmom nad pjesmama*, "boravio i patio u našem gradu".²⁰ Ali još više od toga bila mu je bliska Kamovljeva psovačka avangardna čud. I sam je tada bio pod njegovim snažnim dojmom u pjesmi koju je uskoro objavio u "La Fiumanelli", dva mjeseca nakon prikaza Kamova i nakon svojih istovremeno objavljenih tjeskobnih i metafizičkih pjesama. Objavio je tada svoju "Jadikovku siromašna čovjeka":

"O kako mrzim/ ove palače i njihove prozore,/ koji nas pljuskuju svjetlima,/ bijelim i bezočnim,/ čineći nam večer mnogo/ hladnijom i mračnijom,/ duši našoj daju/ tugu toliko tjeskobnu,/ a srcu potištenost tako mučnu,/ dok koračamo sami/ u svojoj bijedi,/ ulicom praznom i mračnom,/ a prati nas jedino/ šuštavi vjetar,/ koji nam bijesno ljubi obraze/ svojim mrtvačkim ustima... o kako mrzim ove palače,/ nadute od tusta i neplodna mira,/ i njihove blažene i ravnodušne oči..."²¹

Bruno Neri je bio i među vodećim suradnicima časopisa "Delta"²², bio je članom njegove uređivačke trojke i neko vrijeme odgovornim urednikom, a imao je znatnu ulogu i u mnogo kasnijoj reviji "Termini"²³, u kojoj je godinama bio član i tajnik uredništva. Osim zanimanja za hrvatsku književnost i umjetnosti, koje je godinama predstavljao Italiji i Rijeci svojim prijevodima pjesnika i pisaca, popratnim bilješkama o piscima i napisima o hrvatskoj umjetnosti, živo se zanimao i za druga područja umjetnosti, pa je krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina bio predvodnik mladih modernih slikara i uopće vodeća ličnost čitava kruga riječkih umjetnika i likovni kritičar²⁴ koji je novinskim napisima u dnevniku "La Vedetta d' Italia" pratio i podsticao umjetnička zbivanja u Rijeci. Među ključnim je njegovim likovnim kritikama tekst o starim i novim tendencijama u umjetnosti, što ga je objavio 1930. godine:

"Tko je pažljivo slijedio posljednje umjetničke priredbe u našem gradu, morao je u djelima riječkih umjetnika, kako mladih tako i starih, promatrati zaista znatan razvitak vrijedan razmatranja (...)

Činjenica da su i riječki umjetnici, iako žive daleko od talijanskih i stranih umjetničkih središta i djeluju u okolini koja je sve prije negoli sklona umjetnosti, osjetili potrebu da obnove svoju umjetnost (...) Oni žive duhovnu patnju našeg izmučena doba, u duboku i nemirnu istraživanju nove umjetničke izražajnosti, koja može zadovoljiti suvremeni senzibilitet i dati reprezentativnu sliku naših bolova i težnji (...) oni koji odriču suvremenoj umjetnosti svaku vrijednost i svaku mogućnost

razvitka duboko griješe i ne čine ništa drugo do ponavljanja greške ljudi svih stoljeća, koji su suzbijali, potcjenjivali, osuđivali i proganjali umjetnike i pjesnike, koji su uvijek bili jedini i jedinstveni preteče novih ideja.(...)

Talijanski novečento i futurizam, francuski kubizam i fovizam, njemački ekspresionizam i novi realizam nisu više isprazne riječi.²⁵

Bruno Neri je zaslužan i za prikazivanje hrvatskih umjetnika u Rijeci, on je odabrao i preveo ogled o Meštroviću i pokazao se vrlo upućenim u preglednom članku u kojem je prikazao povijest hrvatske umjetnosti od ilirskog pokreta i Vjekoslava Karasa do predratnih dana.²⁶ Spominjao je i Nikolu Mašića i plodna Bukovca ali je začecima modernog doba smatrao slikare Minhenske škole, Becića, Račića i Kraljevića.

Francesco Drenig je bio i fotograf, i to jedan od najboljih u Rijeci, a otkrio je mogućnosti toga izraza poslije fotografske izložbe 1933. godine, kada se prvi put pojavila moderna fotografija a mladi su odnijeli pobjedu nad starima. Možda ga je zagrijao i prijatelj, stari Arturo de Meichsner,²⁷ koji je više od četiri desetljeća izlagao na gotovo svim fotografskim izložbama, isprva impresionističke marine a potom je, na kraju svoga puta, i on stupio u okrilje moderne umjetnosti. Drenig je pisao i napise o fotografiji i podsticao fotografe, i od 1934. godine bio neumoran organizator izložbi i izlagač, pa tako i 1940. na Međugradskoj izložbi Sušak - Rijeka, gdje je opet imao priliku djelovati na zblizavanju susjednih naroda.²⁸ Malobrojne njegove fotografije poznate nam jedino po reprodukcijama u časopisima i katalogima izložbi, svjedoče o razvojnem putu od impresionističke i slikarske fotografije do naturalizma i modernih prizora, oštro kadriranih detalja, smjela izbora teme i kompozicije.

Francesco Drenig, koji se jedino u fotografiji potpisivao pravim imenom a u svim ostalim umjetničkim i intelektualnim djelatnostima rabio je pseudonim Bruno Neri, ostat će zapamćen prema dojmljivu opisu Anite Antoniazza te po kubističkom portretu kojim ga je prikazao Romolo Venucci²⁹ kao vrlo robusna, u plavoj boji, moćna i odlučna izgleda. Bruno Neri jedini je sustavno surađivao i sudjelovao u uredništvima svih triju međuratnih riječkih časopisa i bio je jedini koji je u vodećem, talijanskom krugu riječkih umjetnika, pisaca i pjesnika imao ulogu posrednika i poklisara najbližeg, hrvatskog kulturnog kruga. U Rijeci toga doba nije nedostajalo vrsnih prevodilaca i poznavalaca njemačke i mađarske književnosti, no misiju je upoznavanja Rijeke i Italije s hrvatskom kulturom preuzeo tada jedino Bruno Neri, pjesnik slovenskog porijekla i talijanske kulture, koji je prevodio ponekad i s drugih slavenskih jezika, međutim najsustavnije se zanimao za hrvatsku književnost i umjetnost.³⁰

Čitavo desetljeće koje je proteklo od zamiranja prvih "časopisa s granice" do pojave jednoga novoga nije nimalo slučajno. Jaka propaganda totalitarnog i nacionalističkog režima i ujedno oduševljenje riječkih intelektualaca novom domovinom, pomakli su težište k nacionalnim zadacima i potvrđivanju vjernosti talijanskoj kulturi u koju bi, s obzirom na blizinu granice i etničku složenost stanovništva, netko mogao sumnjati. U nacionalnom je oduševljenju načas također zaboravljena ili potisnuta pripadnost svijetu Srednje Evrope i bliskost obližnjeg slavenskog svijeta i slavenske kulture.

Međutim krajem tridesetih godina, 1936, u vrijeme najvećeg poleta vladajućeg režima i u vrijeme najsnažnije propagande, osniva se novi časopis na granici, revija "Termini", u čijoj je uvodnoj riječi odmah naglašena izrazito politička i ideološka crta, čega su uglavnom bili lišeni raniji časopisi, i istaknuta namjera propagiranja talijanske misli i umjetnosti posebnim brojevima na jezicima susjednih naroda.³¹ I u toj vrlo kratkoj uvodnoj bilješci kulturni je i ideološki izraz naglašen kao preči posao od uvoza i upoznavanja drugih kultura.

U ožujku 1937. potpisale su Italija i Jugoslavija Beogradske sporazume i odnosu su dvaju zemalja postali bliski, pa je to bila dobra prigoda da se uz političke i gospodarske ostvare i kulturni dodiri.³² Pogodovala je tome i kakva-takva tradicija i kontinuitet. Osim Bruna Neria bilo je i drugih koji su bili kadri prevoditi s hrvatskoga, poput Garibalda Marussia i Luigia Morinia, a u tijesnoj je vezi s talijanskim intelektualcima još od dvadesetih godina bio sušački gimnazijski profesor talijanskog jezika Gjorgje Roić, koji je također u riječkim časopisima katkad objavljivao prijevode na talijanskom.³³ Ne može se, dakle, novi poduhvat proglasiti samo ideološkom i političkom rabotom. Riječani su i na kulturnom planu bili potaknuti općim zbivanjima koja su svojom silinom posve potiskivala domaće teme i domaće tekovine. Počinju rješavati "Il problema adriatico" i baviti se najviše novim političkim talijansko-jugoslavenskim odnosima, koji i u reviji "Termini", premda je ona "rivista mensile di cultura", imaju odlučnu ulogu. Temeljna su i okvirna pitanja iredentizma u novim uvjetima, te svijest o ulozi kulture u nacionalnoj obnovi, kao i naročito isticanje nacionalnog obilježja kulture i pojmovlja etnosa, nacije i rase, koje dakako nameće nacionalistička totalitarna država političkog monizma.

Broj je za kolovoz 1937. posvećen hrvatskoj kulturi i umjetnosti i baš s naslovne stranice toga sveska progovara hrvatskim jezikom sam Mussolini, u pomalo čudnovatu i nemuštu prijevodu. Govoreći o važnosti umjetnosti i njezine neodjeljivosti od pojma "Italija", ističe želju "da povratimo talijanskom narodu njegov stil. Stil koji je vječna i rijetka karakteristika rase." A umjetnost će "dovedena u doticaj s najširim slojevima, koji od nje kao od religije traže nadnaravnu okrepu, sačinjavati jedan od vječnih izvora života za talijanski narod".³⁴

Međutim iste 1937. godine ministar obrazovanja Bottai tvrdi da "fašistička vlast ne ohrabruje neku posebnu modernu umjetničku tendenciju jer je uvjeren da se povijest umjetnosti stvara djelima a ne tendencijama. Vlast potiče svaki moderan umjetnički izraz koji odražava i izražava stvarne potrebe života i kulture."³⁵

Duce s jedne, a njegov ministar s druge strane imaju podosta različite poglede, što nije nikakva slučajna neusklađenost već pravi odraz stvari, određena polarizacija i ambigvitet kulture u Italiji toga doba koje je istovremeno vidjelo i modernu kozmopolitsku umjetnost i od države poticani nacionalni rimski stil. No, taj je ambigvitet omogućavao široke slobode u kulturnom djelovanju i stvaranju, koje se odvijalo u široku rasponu između tradicionalizma, rimskog neoklasicizma i s druge strane, futurizma, avangarde i moderne umjetnosti.

Upravo u takvim širokim okvirima "Termini" uspijevaju biti vrlo modernom revijom širokih pogleda, kojoj opći politički okvir nije presudnom preprekom. Grupa riječkih intelektualaca okupljenih u tom časopisu odslikava zapravo sve jaču i samosvjesniju avangardnu i modernu klimu, koja se počela razvijati početkom dvadesetih godina, a doživjela je punu potvrdu početkom tridesetih. Osim pjesnika, pisaca, kritičara i esejista, u časopisu je okupljen i predstavljen riječki krug modernih slikara, koji su u toj ilustriranoj reviji imali mjesto uz bok najpoznatijim talijanskim slikarima i umjetnicima onoga doba. Na čelu je revije bio pjesnik i novinar Giuseppe Gerini, prvi su članovi uredništva bili Garibaldo Marussi, Umbro Apollonio, Giovanni Fletzer, Franco Giovanelli i Franco Vegliani, a uskoro ih smjenjuju Renzo Laurano, Enrico Morovich, Osvaldo Ramous, Wolfgang Rossani i Bruno Neri (tajnik uredništva).³⁶

Začuđuje koliko su "Termini" bili pouzdan vodič u suvremena talijanska zbivanja te koliko su ozbiljni i široki i koliko su daleko od bilo kakve lokalističke koncepcije za domaću upotrebu, unatoč svome položaju na rubu svjetova i udaljenosti od kulturnih središta.

Među vodećim talijanskim piscima svojim su priložima zastupljeni Pallazzeschi, Marinetti, Papini, Montale, Moravia i mnogi drugi, a od likovnih umjetnika metafizičari,

pripadnici novečenta i *valori plastici*, među inima Carrà, De Chirico, Morandi, Sironi, Severini i još mnogi slikari i kipari. Posebno su zanimljivi brojni sintetički i kritički ogledi i pregledi suvremene talijanske književnosti, slikarstva, kiparstva i arhitekture, prilozi o filmskoj estetici, te pjesnički i prozni prilozi.

Česte su i kulturne teme iz regije kojoj tada pripada i Rijeka, Venetie Giulie, i obližnje Furlanije, više zbog istovjetne sudbine nego iz zemljopisnih razloga blizine i dostupnosti. Osobit položaj, kulturna zbivanja i sličnost sudbine približile su Rijeci tršćanske pisce i umjetnike jer je živost toga kozmopolitskog i miteuropskog grada bila Riječanima bliska. Stoga nisu slučajno opširno predstavljeni politička i kritička misao Scipia Slatapera, tršćanskog "zlatna pera" hrvatskoga porijekla, i njegovi nazori o uređenju ovdašnjih granica poslije predviđena pada Austro-Ugarske Monarhije te o odnosima Talijana i Slavena na Jadranu.³⁷ Češće su se pojavljivali i ostali tršćanski pisci, Gianni Stuparich, Umberto Saba, Silvio Benco, dok likovni kritičar Umbro Apollonio, član uredništva, redovito sudjeluje likovnim prikazima.

Međutim, "Termini" su prije svega glasilo pogleda uperena prema drugoj strani, prema istoku i sjeveru. Prvi dosljedno i cjelovito bilingvalan broj bio je upravo *Prvi talijansko-jugoslavenski zvezak posvećen hrvatskoj književnosti*,³⁸ u kojem su u prvom dijelu prijevodima na hrvatski obrađene talijanske teme i prikazi o umjetnosti i književnosti, a u drugoj je polovici na talijanskom predstavljena hrvatska kultura i prevedeni hrvatski pisci i pjesnici. U istom su svesku Talijani Hrvatima pjevali hrvatski, a Hrvati njima talijanski! Tako je i Umberto Saba iznova i drugačije zazvučao u svojem *Caffeu Tergeste*: "Kavano puka, gdje sam lice krio,/ tvoja sjena danas meni radost stvara:/ i ti miriš eto, Slavena i Itala/ u krasnoj noći uzduž svog biljara" (preveo J. Korner)³⁹, a pjevao je još Saba i o *Kozi što nosi semitski lik*.⁴⁰ Naizgled neprevodiv Nazorov *Cvrčak*, koji cvrči "na čvoru crne smrče svoj trohej zaglušljivi svoj zvučni teški jamb", u prijevodima Bruna Neria cvrčao je: "E canta, canta la cicala sul nodo del cupo ginepro,/ il suo soffocant trocheo, il suo pesante giambo sonoro".⁴¹

U hrvatskom dijelu, u kojem je književni dio priredio i uvodnim prikazom popratio kritičar Ljubomir Maraković⁴², uz brojne su se pisce našli i likovni umjetnici, o kojima je uvodno slovo izrekao Bruno Neri, a pregled je hrvatske glazbe napisao Lujo Šafranek. Našli su u tom broju svoje mjesto Ivo Andrić, Ivana Brlić-Mažuranić, Dobriša Cesarić, Slavko Kolar, Gustav Krklec, A. G. Matoš, Vladimir Nazor, Sušaćanin Nikola Polić, Antun Branko Šimić i još mnogi pisci, među kojima i Dragutin Tadijanović koji se u jednom kasnijem broju divio sutonu u Firenzi, koji je doživio na Piazzale Michelangelo i predstavio se Maestru kao "un poeta della Croazia".⁴³ Hrvatski su slikari i kipari, poput Krste Hegedušića, Joze Kljakovića, Ivana Meštrovića, Jerolima Mišea i drugih, izgledali vrlo blisko talijanskim umjetnicima predstavljenima u istom broju, Mariu Sironiu, Ottoneu Rosaiu, Ardengu Sofficiu, Guidu Marussigu. Unatoč nepostojećim izravnim vezama jedne je drugima približavala voluminoznost, čvrstina modelacije i osjećaj monumentalnosti.

Veze Rijeke s hrvatskom kulturom, iako su nastavljene i kasnije, nisu nimalo iscrpile potrebe grada za ostalim bliskim odnosima: s Mađarima, starim znancima, ali i Rumunjima, s kojima su mnogo izrazitije etničke i jezične bliskosti, negoli kulturne i povijesne. U svakom slučaju očito je da iza ideološke krinke, koju nameće izrazito politizirano vrijeme, iznova jača onaj fijumanski kozmopolitizam i internacionalizam koji je je spreman podnositi i nametnute okvire nacionalnih interesa ako oni pogoduju širenju obzora k susjednim kulturama s kojima riječki intelektualci žele iznova uspostaviti oslabljene kulturne dodire.

Otvorenost i blizina svijetu ne očituju se samo u međunacionalnim odnosima već prije svega u razumijevanju i osjetljivosti za vodeće ideje svoga vremena. "La

"Fiumanella" je bila revija secesijskoga obilježja, s likovnim priložima, ilustracijama i vinjetama florealnog i gemoetrijskog duha. No, već u prvom broju nije nedostajalo eksperesivnih, avangardnih priloga, poput Kamovljeve pjesme⁴⁴ i odjeka futurističke lapidarnosti i jezgrovitosti izraza. "Delta" je bila skromnijega ruha i manjeg formata, vizualno neupadljiva, ali je u njoj bilo neočekivane osjetljivosti za najnovija književna zbivanja, što je omogućilo da se u njoj nađe mlada hrvatska lirika i objave djela tridesetogodišnjaka Krleža i Andrića i dvadesetpetogodišnjaka Krkleca. "Termini" su pak bili izrazito moderan časopis, nastao upravo u vrijeme pojačana neoklasicizma što ga je nametao i poticao vladajući režimski ukus. Bila je to likovno vrlo suvremeno opremljena revija, koja se isticala istančariošću oblikovanja i nije ničim odavala provincijalnost.

Iako se riječki prinos književnosti ničim ne može mjeriti s, naprimjer, bliskim tršćanskim krugom, upravo su riječki međuratni časopisi ona svijetla točka koja se daleko izdiže na širokom kulturnom planu. Stoga je posve razumljivo da njihov prinos nije mogao proći nezapaženo, morao se dojmiti barem kruga komparatista i slavista, poput Artura Cronie koji ističe njihovo važno mjesto na široku obzoru talijansko-hrvatskih kulturnih odnosa.⁴⁵ Suvremeni talijanski tisak također nije propustio prokomentirati riječke mostove i "narušavanja granice", govoreći čak za hrvatski svezak "Termina" da je "dosad jedan od najsvjetlijih i najpouzdanijih prinosa poznavanja jednoga nama samo zemljopisno bliskoga naroda, koji nam se i duhovno obraća s naklonošću."⁴⁶

Nasuprot institucionalnim revijama i glasilima koje se tada u Italiji bave orijentalnim i slavenskim svijetom, kao što su bile "Rivista di letterature slave" u Rimu, "L' Europa sud-orientale" u Milanu i "L'Europa Orientale" u Rimu, riječki su književni i kulturni periodici izrazit primjer spontanih kulturnih dodira i susreta kultura i književnosti u ozračju granice, koji međutim nipošto nisu određivi malograničnim dometima što bi sezali samo nekoliko kilometara s jedne i druge strane. Bili su to živi časopisi što su ih mladi riječki intelektualci nosili upravo u vrijeme različitih nacionalnih tenzija, u nemirna vremena koja su srljala novome svjetskom ratu.⁴⁷

Ima li se na umu kulturna klima posljednjih desetljeća prošloga stoljeća i početka dvadesetoga - u kojoj su se u brojnim kulturnim društvima okupljali talijanski, hrvatski, mađarski i njemački intelektualci i djelovali u uzajamnoj *convivenzi* punih pola stoljeća prije nego su se pojavili novi, međuratni pjesnici, pisci i prevoditelji miteleuropskoga i fijumanskoga kova - mogu li se onda živost i namjere revije kakva je "Termini", prepune modernog duha i intelektualne znatiželje prema susjedima, proglasiti jednostavno fašističkim?

I to pola stoljeća nakon epohe fašizma, davno nakon obračuna i namirenih računa! Ti su isti međuratni riječki časopisi bili najizravnijim i najpoželjnijim oblikom kulturne razmjene što su je i hrvatska i kulture drugih susjednih zemalja mogle samo poželjeti.

Bilješke

¹ Miroslava Despot, *Pokušaj bibliografije primorskih novina i časopisa 1843. - 1945.*, u: *Rijeka, Zbornik*, Matica Hrvatska, Zagreb 1953, str. 618-619. i 624. Prema kataloškim jedinicama u katalogu Naučne biblioteke u Rijeci: "La Fiumanella": rivista mensile di lettere e d'arti/ gerente resp. Federico Hollander, Fiume, 1921 - ?, veličina 32 cm. Anno I. br. 1, 2, 3, (listopad - prosinac); "Delta": rivista mensile / red. Arturo Marpicati, Bruno Neri, e Antonio Widmar. - Fiume, 1923 - 1925, veličina 27 cm; U NBR potpuno je I. godište, od 3 - 12. mjeseca u 9 svezaka i 12 brojeva. Drugom godištu, 1924 - 1925, nedostaje prvi broj, daljnaj četiri sveska izlaze neredovito i isključivo su dvobroji a sežu od veljače 1924. do srpnja 1925, do broja 8 - 9;

² "La Fiumanella" u uvodnoj, programskoj bilješci *Proemio*, 1 (10,1921) br. 1, str. 2. navodi među inim: "Ci proponiamo: di divulgare la cultura italiana nelle Nazioni del nostro retroterra (Jugoslavia, Czecho-Slovacchia, Austria e Germania); di far conoscere all'Italia le Letterature e l'Arte di queste Nazioni; di rendere nota l'attività artistico-letteraria della nostra Regione, tanto in Italia quanto nelle Nazioni suddette.;"

³ "Delta", 1, 3.1923, br. 1, str. 1. "Premessa. DELTA sarà una rivista mensile, che si propone di condurre a una sempre maggiore conoscenza reciproca le moderne letterature: italiana, magiara, slava, tedesca, cecoslovacca. Fiume - che appare invero come un delta su cui l'antica civiltà nostra viene a contatto con nuove civiltà in in fermento - ci sembra particolarmente favorire il nostro proposito. (...) Lavoreremo con l'ardore di chi sente tutta l'ansia della vita contemporanea, e con la gioia di uomini che sanno amare ogni vera espressione intellettuale, in pace ed in bonità.;"

⁴ 1, 4.1923, br. 2, str. 51-65. *Letteratura jugoslava*. Volfango Giusti, *Poesia popolare slovene*; Jovan Dučić, *Il solice manno*, *Pioppi*, *Il canto piu triste*, *Stelle*; Vladimir Vidrić, *Quadretto pompeiano*, *I due leviti*, *Ciena*, *Sileno*; Ivan Cankar, *Via Crucis*; 1, 8-9.1923, br. 6-7, str. 193-216. *Letteratura jugoslava*. Miroslava Krleža, *Canzone patetica di Madonna Eva*; Gustav Krklec, *L'amore degli uccelli*, *Morte Regina* (*Quattro canti e ritornello in lode della Morte*), *rimembranza di Dio*; Ivo Andrić, *Ex ponto*; Milan Curčin, *L'infanzia e la giovinezza di Ivan Meštrović* (str. 206-211); Janko M. Veselinović, *Zio Piero*; 2, 4-5, 1924, br. 4-5, str. 99-118. *Letteratura jugoslava*. Jovan Cvijić, *I fondamenti della civiltà jugoslava*; Aleksa Šantić, *Poesie*; Vladimir Nazor, *Poesie*; Oton Zupanić, *Poesie*; + + +, *Racconti popolari jugoslavi*; Laza K. Lazarević, *Ma nel tuo paese t'indoreranno*;

⁵ *Nepoznato poglavlje književnih veza : časopisi riječkih "autonomista"*, *Vjesnik*, 8.9.1984, str. 12;

⁶ *Ibid*;

⁷ *Ibid*;

⁸ *Prilog upoznavanju naroda*, *Vjesnik*, Sedam dana, 15.2.1985, str. 12;

⁹ *Ibid*;

¹⁰ *Trojanski konj / iz Rijeke po drugi put među nama*, 1985, ponovno objavljen u knjizi *Na poligonu*, izabrana djela, Opatija 1988, str. 229-232;

¹¹ *Ibid.*, str. 230;

¹² *Ibid.*, str. 231;

¹³ *Ibid.*, str. 231;

¹⁴ *Ibid.*, str. 231;

¹⁵ Ervin Dubrović, *Vježbanje Rijeke u Zagrebu*, Press, 1, 5.7.1990.

¹⁶ "La Fiumanella", v. bilj. 5;

¹⁷ Jedine njegove poznate nam pjesme objavljene su u "La Fiumanelli": *Sgomento i Acquaforte* u 1, 10.1925, br. 1, str. 16, a *Lamento dell' uomo povero* u 1, 12.1921, br. 3, str. 75;

¹⁸ *Arte e artisti figuratiavi a Fiume dal 1900 al 1945*, Fiume, nuova serie, Padova, anno 2, No. 2, 1982, str. 35-36;

¹⁹ Prema razgovorima s Anitom Antoniazio Bocchina;

²⁰ V. bilj. 5. i 6;

²¹ Prijevod E. D. prema "La Fiumanella", 1, 12.1921, br. 3, str. 75; Donosim i original: "Oh come odio,/ queesti palazzi e le lor finestre,/ che ci schiaffeggiano con le luci,/ bianche e sfrontate;/ e ci rendono la sera tanto piu/ fredda ed oscura;/ ed all' anima nostra danno/ una tristezza così angosciosa;/ ed al cuore un'oppressione così grave;/ mentre andiamo soli, nella nostra miseria,/ per la via vuota e buia;/ accompagnati soltanto,/ dal vento sibilante, che ci bacia frenetico le gote,/ con la sua bocca cadaverica...../ Oh, come odio questi palazzi,/ gonfi di grassa ed infeconda pace;/ ed i lor occhi beati e noncuranti.....";

²² V. bilj. 1. U "Delta" 1, 7.1923, br. 5, str. 178. stoji "Redattore responsabile: Francesco Drenig", dok je na poledini naslovne stranice naveden u urađivačkoj trojci pod pseudonimom Bruno Neri;

²³ "Termini", 2, 1938, br. 21, str. 418. Cambio della guardia, ...Bruno Neri (segretario di redazione)...;

²⁴ V. bilj. 18;

²⁵ Prijevod E. D. (benne), *Vecchie e nuove tendenze nell' opera di artisti fiumani*, 1.6.1930;

²⁶ L' arte contemporanea croata, "Termini", 1, 8.1937, br. 12, str. 258-260;

²⁷ Prema izjavi Anite Antoniazio Bocchina;

²⁸ Katalog međugradske izložbe Sušak - Fiume, Sušak 1940;

²⁹ U vlasništvu Moderne galerije u Rijeci;

³⁰ Već u prvom broju "Delte", 1, 3.1923, br. 1, str. 2 najavljuje su *Edizioni "Delta"*, među kojima u njegovu prijevodu - Ivo Vojnović, *Trilogia ragusea*; Miroslav Krleža, *Cristoforo Columbo*, *Drama*; Ivo Andrić, *Ex ponto*; Leonida Andreieff, *Anatema - tragedia* - "traduzione dal russo di Bruno Neri e Antonio Vidmar" kao i "N. Gonciarov - Oblomov - romanzo..." Međutim, ta najavljena izdanja nisu objavljena;

³¹ "Termini", rivista mensile di cultura, Dir. resp. Giuseppe Gerini, Anno I - VIII, br. 1 - 77-81, 10.1936 - 1-5.1943; 1, 10.1936, br. 1, str. 1 u programskoj se naznaci navodi: "Termini" nel venite alla luce non sente necessità di programmi. Una rivista che nasce nell'Anno XIV della nostra Era di certezza, non

ha che una strada da seguire: quella diritta, che tagli a mezzo i vecchi, cancernosi edifici, di un'arte intimamente morbosa, d'improvvisazione e di maniera. Il resto verrà da sé: in rapporto alle nostre forze e a quelle degli artisti desiderosi di ridurre le tendenze dentro i termini di questa 'strada'. 'Termini', inoltre, più che importare dall'estero, secondo l'abuso, amerà diffondere con numeri speciali nella lingua della nazione prescelta, il pensiero e l'arte italiana."

³² O tome piše i glavni urednik Giuseppe Gerini u tekstu *Italia i Jugoslavija*, 1, 8.1937, 12, str. 196-197; "Danas, postije svega što se je kazalo i potvrdilo bez premućavanja o beogradskim sporazumima, zbliženje Italije i Jugoslavije prikazuje se kao jedno od najzdravijih i najoportunijih djela musolinijanske politike. (...) Ima razloga, dakle da budemo veseli (...) Posjeta jugoslavenskih novnara u Italiji, izmjenično sudjelovanje na sajmovima uzoraka, utemeljenje kuće talijanske knjige u Zagrebu, kulturalne izmjene, turističke skupine, sistemi su jasni i utješljivi.(...) 'Termini' u ovom svom prvom dvojezičnom broju, polazeći od neposredno blizih zona dava jedan pokušaj, prvi korak k jednom savršenom, izmjeničnom upoznavanju, koje će postati potpuno publikacijom skarih dvojezičnih brojeva posvećenih književnosti srpskoj i slovenskoj." (prev. V. R.);

³³ "nostro collaboratore, prof Gjorgje Roić, insegnante di lingua italiana al Liceo - Ginnasio di Sussak", *Delta*, 1, 8-9. 1929, br. 6-7, str. 225. Preveo je i tekst Osvalda Ramousa, *Motivi i razvoj umjetnosti Ivana Meštrovića*, Termini, 2. 1938, str. 421-423;

³⁴ 1, 8.1937, br. 12, str. 189;

³⁵ 2, 11-12.1937, br. 15-16, str. 318. (prev. E. D.). Il Regime e l'arte: intervista concessa da Bottai al "de Standaard";

³⁶ *Cambio delle guardie*, 2, 1938, br. 21, str. 418;

³⁷ 5, 8-9-10.1940, br. 48-49-50;

³⁷ 1, 8.1937, br. 12;

³⁹ *Ibid.*, str. 215;

⁴⁰ *Ibid.*;

⁴¹ *Ibid.*, str. 252;

⁴² *La letteratura croata contemporanea*, *ibid.*, str. 247- 251;

⁴³ *Sera sulla città*, 3, 9-10.1938, br. 25-26, str. 519;

⁴⁴ *La Canzone delle Canzoni*, "La Fiumanella", 1, 10.1921, br. 1, str. 11-12; Već u drugom broju objavljeni su odcjci i mišljenja o novoj reviji, *Alcuni guidizi*, str. 48. među kojima i Marinettiev sud: "La concezione larga delal vostra, rivista mi piace, ma purtroppo contiene molto passatismo";

⁴⁵ *Riflessi delle simbiosi latino-slava di Dalmazia*, 1940, str. 113;

⁴⁶ *L'avvisatore librario*, Bologna, citat u: "Termini", 7, 1-2-3.1942, str. 3379;

⁴⁷ Upravo u posljednjem broju časopisa "Termini", 8,1-5.1943, br. 77-81, str. 1516, najavljen je kao sljedeći svezak opet hrvatski broj, koji nije dočekaio svjetlo dana.

SOMMARIO

Ervin Dubrović

DEGLI INCONTRI ITALO-CROATI NELLE RIVISTE DI Fiume (RIJEKA) FRA LE DUE GUERRE MONDIALI

Fra le due guerre mondiali, in un periodo intriso di ideologia, in cui il clima culturale fiumano cerca un'uscita nell'apertura e nell'instaurazione di nuovi collegamenti con le culture limitrofe, compalono le riviste "La fiumanella" (1921), "Delta" (1923-1925), "I termini" (1936-1943). Queste riviste letterarie e culturali, fondate da intellettuali italiani di Fiume (Rijeka), s'ispirano all'idea della necessita' della conoscenza reciproca, con l'intento di presentare la cultura italiana al prossimo e la letteratura e l'are moderna dei due popoli a Fiume e in Italia. Rivolgono il loro interesse soprattutto al mondo mitteleuropeo, agli Ungheresi, Tedeschi, Cecoslovacchi e agli altri, ma un'importanza significativa in questi intenti, nell'ambito delle culture degli Slavi del sud e in unita'separate, viene attribuita alla letteratura e all' art croate e principalmente grazie all'apporto di Bruno Neri (pseudonimo di Francesco Drenig), poeta, traduttore e critico d'arte, che segue attentamente gli avvenimenti d'attualita' d'oltre confine e presenta i Croati in tutte e tre le riviste fiumane.